

جایگاه ایزد مهر در متون آیینی کهن و سلسله‌های باستانی ایران و انعکاس آن بر نگاره‌های اسلامی

چکیده

از زمان‌های بسیار کهن ایزد مهر مورد پرستش اقوام آریایی بود. صفات منحصر به فردی که برای این ایزد بر شمرده‌اند؛ مانند، دوستی، نور، فروغ، خورشید، عهد و میثاق، وی را خدایی خاص و محبوب برای پرستش قرار داده است. در تاریخ اسطوره‌های ایرانی نیز نقش آفرینی در پیروزی فریدون بر ضحاک در هفتمین ماه سال و یا آغاز پادشاهی وی را در ماه مهر می‌توان پیدا کرد. مهر خدایی آرام‌بخش، نیکخواه و پشتیبان اعمال و مناسبات شرافتمندانه بوده و برخلاف خدای ورونه که دهشتناک و خشن معرفی شده است، دشمن خشونت و تندی است. مهر ایرانی نیز همان مفاهیم لطف و مهربانی مهر هندی را دربردارد. نام او همواره با مظاهر آسمانی چون خورشید و ستارگان و ماه پیوند خورده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که ایزد مهر در میان قوم آریایی‌های باستان به عنوان خدای بزرگ عهد و پیمان و فروغ روشنایی خورشید از منزلت و مقام سترگی برخوردار بود؛ به طوری که جایگاه والای این ایزد پس از مهاجرت آنان به هند و ایران در کنار سایر خدایان حفظ گردید. در منابع ودایی ایزد مهر دارای صفات و کارکردهای منحصر به فردی است که این ویژگی‌های در مراتب و اشکال دیگری در منابع زرتشتی نمود یافته است و جایگاه ویژه‌ای را برای وی در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان ترسیم کرده است. نماد مهر در هنر اسلامی به خصوص در نگارگری اسلامی نیز تداوم یافته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نقش ایزد مهر در ایران باستان.
۲. بررسی جایگاه ایزد مهر نگاره‌های دوره اسلامی.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه ایزد مهر در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان چگونه بوده است؟
۲. انعکاس جایگاه ایزد مهر بر نگاره‌های اسلامی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: ایزد مهر، اوستا، آیین مهر، نگاره‌های اسلامی، وداها.

مقدمه

خدایان همواره در تمدن‌های کهن یکی از ارگان مهم فرهنگی بوده‌اند. در ایران باستان نیز خدایان متعددی نزد توده مردم و اقشار مختلف جامعه جایگاه برجسته‌ای داشته‌اند. از زمان‌های بسیار کهن ایزد مهر مورد پرستش اقوام آریایی بود. مهر یا میترا از ایزدان یا فرشتگان آیین مزدیسنا است. مهر فرشته «پیمان» و «دوستی» است و نماد او خورشید است. میترا یا میتره، زبان نیاهندوایرانی نام یک ایزد هندوایرانی است که نام و برخی ویژگی‌های آن از میترا خدای هندو در ریگ‌ودا و همچنین مهر (ایزد ایرانی) در زبان اوستایی مشتق شده‌است. میترا بزرگ‌ترین ایزد پیش از پیدایش زرتشت است. او همچنین به میتراس در امپراتوری روم در طول قرن‌های دوم و سوم میلادی، شهرت دارد و آیین میترائیسم حول محور او شکل می‌گیرد.

این ایزد از دیرباز، پرستش این ایزد در میان طوایف آریایی مرسوم بود و پیروانی بسیار داشت. مهر ایزدی است که وظایف بسیاری از ایزدان دیگر را به‌تنهایی عهده‌دار است. صفات منحصر به فردی که برای این ایزد بر شمرده‌اند؛ مانند، دوستی، نور، فروغ، خورشید، عهد و میثاق، وی را خدایی خاص و محبوب برای پرستش قرار داده است. در تاریخ اسطوره‌های ایرانی نیز نقش‌آفرینی در پیروزی فریدون بر ضحاک در هفتمین ماه سال و یا آغاز پادشاهی وی را در ماه مهر می‌توان پیدا کرد در میان هندیان کهن مهر در کنار خدای ورونه از مظاهر شهریاری و حکمرانی محسوب می‌شود و بارها در کتاب مقدس ودا نام برده شده است. مهر خدایی آرام‌بخش، نیک‌خواه و پشتیبان اعمال و مناسبات شرافتمندانه بوده و برخلاف خدای ورونه که دهشتناک و خشن معرفی شده است، دشمن خشونت و تندی است مهر ایرانی نیز همان مفاهیم لطف و مهربانی مهر هندی را دربردارد، نام او همواره با مظاهر آسمانی چون خورشید و ستارگان و ماه پیوند خورده است در اوستا کتاب زرتشتیان سرودی به‌نام مهر یشت وجود دارد که وظیفه ایزد مهر را حفاظت و نگهبانی از موجودات جهان در هنگامه شب می‌داند. در سایر جزوات کتاب مقدس اوستا از عظمت ایزد مهر بارها سخن رفته است. نقش و جایگاه ایزد مهر به‌علت اهمیت والای آن در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان تداوم یافته است و بر نگرش دینی و مناسبات اجتماعی تأثیرگذار بوده است. مسئله پژوهش حاضر چگونگی ماهیت خدای مهر در آثار مکتوب باستان و انعکاس آن در نگاره‌های اسلامی است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال در پژوهش‌هایی به موضوع خدای مهر در متون باستانی پرداخته شده است. ولی این پژوهش‌ها این نماد را به‌صورت هم‌زمان در نگارگری اسلامی دنبال نکرده‌اند لذا پژوهش حاضر درصدد است تا با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی دقیق این موضوع بپردازد.

نتیجه‌گیری

آیین مرسوم آریاییان باستان در هند و ایران کیش مهر بود، بخش عظیمی از آداب و رسوم آیین مهری در آیین زرتشت جزو عناصر جدانشدنی متجلی گردید. در متون آیینی وداها و اوستا از مهر بارها سخن رفته است. آیین و فرهنگ مهری به صورت جشن‌ها، مناسک، رسوم و ادبیات در بخش وسیعی از سرزمین ایران و جهان با صبغه رازورانه آن گسترش یافته است. بعضی از فرهنگ‌ها و رسوم به جامانده کنونی جامعه ایرانی و برخی از آموزه‌های موجود در منابع دینی هندی - ایرانی حاکی از قدرت و وسعت نفوذ این آیین می‌باشد. نفوذ ایزد مهر در حاکمیت سیاسی و امپراطوری ایران باستان نشان از اقتدار و سیطره این ایزد بر دین و دولت دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد در دوره اسلامی بسیاری از نمادهای مذهبی و فرهنگی دوره باستان در هنرهای مختلف تداوم یافته‌اند. در این میان، نقش خدای مهر را می‌توان نمادهایی چون شخصیت‌های اساطیری، نور و آتش و برخی حیوانات در نگاره‌های برجای مانده از دوره اسلامی نیز مشاهده کرد.

منابع و مآخذ

- بالاتو، کلوسکا، و دیگران. (۱۳۸۵). دین مهر در جهان باستان. ترجمه: مرتضی ناقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- بویس، مری. (۱۳۸۸). جستاری در فلسفه زرتشتی «مجموعه مقالات». ترجمه: سعید زارع و همکاران، تهران: نو.
- بویس، مری. (۱۳۸۶). دیانت زرتشتی در دوران متاخر، دیانت زرتشتی، ترجمه: فریدون و همن، تهران: نشر جامی.
- بیات، عزیزالله. (۱۳۶۵). کلیات تاریخ تمدن ایران پیش از اسلام. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بیوار، اده. (۱۳۸۳). تاریخ سیاسی در دوره اشکانیان، تاریخ ایران، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه: حسن انوشه، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پریسکوف. (۱۳۸۵). «راه‌های مهرپرستی آغازین» دین مهر در جهان باستان. مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: توس.
- پوردادود، ابراهیم. (۱۳۵۴). گات‌ها، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پوردادود، ابراهیم. (۱۳۸۰). یسنا، بخشی از اوستا، تهران: انتشارات اساطیر.
- پوردادود، ابراهیم؛ مرتضی، گنجی. (۱۳۴۳). آناهیتا، پنجاه گفتارپور داود، تهران: نشر امیرکبیر.
- تیمه-پ، توبینگن. (۱۳۹۳). مفهوم میترا در باور آریایی، دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های اولین کنگره مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات توس.
- جلالی نائینی، محمدرضا. (۱۳۸۴). توضیح‌الملل، تهران: نشر اقبال.
- خدادادیان، اردشیر. (۲۵۳۷). «دین اشکانیان». مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۷۶، ص ۳۲۰.

داندامايف، محمد. (۱۳۸۶). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی. ترجمه روحی ارباب، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دومزیل، ژرژ و همکاران. (۱۳۹۱). جهان اسطوره‌شناسی. ترجمه: جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.

دیاکونف، میخیلویچ. (۱۳۵۱). تاریخ ماد، مترجم: کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام.

رضی، هاشم. (۱۳۵۹). آیین مهر، میترايسم، تهران: انتشارات فروهر.

شجاع دل، علیپور. (۱۳۸۴). «پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر و رجوعی مراغه». فصلنامه تاریخ پژوهی، شماره ۲۵-۲۴.

کالج، مالکوم. (۲۵۳۷). پارتیان، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، چاپ دوم، تهران: انتشارات سحر.

کومون، فرانتس. (۱۳۸۶). دین مهری، ترجمه: احمد جودانی، تهران: نشر ثالث.

گیرشمن، رومن. (۱۳۸۵). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه: محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فرای، ریچارد نلسون. (۱۳۹۲). میترا در تاریخ ایران دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات توس.

مزدایور، کتایون و همکاران. (۱۳۹۵). ادیان و مذاهب در ایران باستان، تهران: انتشارات سمت.

نفیسی، سعید. (۱۳۸۴). تاریخ تمدن ایران ساسانی، تهران: انتشارات اساطیر.

نجمی، شمس‌الدین. (۱۳۸۴). «مهر، خدای صلح و پیمان»، مجله مطالعات ایرانی، شماره هفتم، نشر دانشگاه شهید باهنر، کرمان.

ورستاندیک، آندره. (۱۳۸۶). تاریخ امپراطوری اشکانیان، ترجمه: محمود به فروزی، تهران: جامی.

ورمازن، مارتین. (۱۳۷۱). دانشنامه، مزدیسنا، تهران: نشرنی.

ورمازن، مارتین. (۱۳۸۳). آیین میترا، ترجمه: بزرگ نادرزاده، چاپ چهارم، تهران: نشر چشمه.

ورمازن، مارتین. (۱۳۹۳). آیین میترا، تهران: نشر چشمه.

ویل، ارنست. (۱۳۹۳). خاستگاه و سرشت دین میترا «مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی». ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر توس.

هینلز، جان. (۱۳۸۵). شناخت اساطیر ایران. ترجمه: ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: نشر چشمه.

یاخوندا، اوترخت. میترا در هند، دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره.

یشت‌ها. (۱۳۷۷). تفسیر و تألیف داوود ابراهیم پور. تهران: اساطیر.

یشت‌ها. (۱۳۹۴). تفسیر و تألیف داوود ابراهیم پور، تهران: اساطیر.

Anklesaria, E.T.D. (ed). ۱۹۱۳. Danak-u Mainyo – I Khard. Bombay.

Boyce, M. ۱۹۷۵ a, A. History of Zoroastrianism: the early period. Vol.I. leiden koln; Brill

Humbach, H. ۱۹۵۹. Die Gathas des Zarathustra. Vol. I. Heidelberg: Carl Winter.

Wiesbaden, ۱۹۹۸, Zamyad Yasht: Yasht ۱۹ of the younger Avesta

Porphyry, ۲۰۰۰, on Abstinence from killing animals (G. Clark, Trans) London:
Bloomsbury